

A VÉN CIGÁNY „HÁTTERE” AZ 1850-ES ÉVEKBEN

„Zenének nem vagyunk szűkiben; itt vannak Farkasék, a veszprémi zenetársulat, a ‚malacbanda’ (így nevezte el az elmés Bizai apró bandáját) melynek liliputi primását bátran azték gyanánt lehetne mutogatni, továbbá gitaristák, hárfisták, füttyülisták, léteznek végre műkedvelő citerások, fiszharmonikások, sat. Más bajunk most nincs.” — írta a *Hölgyfutár* 1856. augusztus 18-i száma.¹ Valóban nem volt „más bajunk” akkoriban? A történelmi krónika szerint Magyarország fennállásának egyik legsötétebb időszakát, a Bach-korszakot élte. A *Hölgyfutár* által sugallt kép mégsem teljesen hamis, sőt! az 1850-es évek egyik legjellemzőbb vonására, a „fojtsuk borba a bánatot” hangulatára hívja fel a figyelmünket.² Ha a korabeli kiadványokat, vagy a szemtanúk visszaemlékezéseit olvassuk, lépten-nyomon botlunk olyan szövegekbe, amelyek erről a hangulatról adnak hírt. Fűzfapoéták verseinek tömegéből egy-két ízelítő:

Ne húzd, ne húzd azt a vigat!
Húzd a legeslegbusabbat!
Szomorúan, keservesen,
Mint amilyen az én kedvem.

Közbe-közbe könnyed hullasd,
Könnyet facsarjon a zene,
könyv hulljon a hegedűbe.

Valami jutott eszembe...
Frisset, vigat most izibel!...
Elég! — újra keservesen,
Hogy a szív is szétrepdjén!

írta például Zalár József.³ Vagy idézzünk Tóth Kálmántól:

Pajtásimmal találkozva
Most is iszom hosszan-hosszan
Sőt még nevetek is,

¹ *Hölgyfutár* 777. — Kissé pontatlanul idézi: Sárosi Bálint is *Cigányzene...* c. könyvében, Bp. 1971. 12.

² A *sirva vigadás* „ideológiája”, mely kétségtelenül az 1850-es években hatott legerősebben, természetesen nem volt előzmények nélküli: Kölcsey Ferenc például már 1826-ban (egészen más történelmi körülmények között) foglalkozott a „nemzeti busongó karakter”-rel *Nemzeti hagyományok* c. értekezésében. Összes művei I. Bp. 1960. 510—513. Kifejezetten az 1850-es évek boros-cigányos közhangulatával foglalkozik, inkább csak a megemlítés, mintsem a részletezés erejével: Sötér István: *Nemzet és haladás (Irodalmunk Világos után)*. Bp. 1963. 44—45. Komlós Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. Bp. 1959. 19—21. Némileg részletesebben: *Vajda János összes művei VI. (Politikai röpiratok)*, szerk. Barta János, sajtó alá rendezte Miklóssy János. Bp. 1970. 318—319. (A jegyzetek bevezető, *A korszak általános jellege* c. fejezetében.)

³ Zalár József: *Ne húzd, ne húzd azt a vigat...* Kötteményei I. 1093. 98.

De nem tudok róla,
Míntha már a lelke
Más világon vóna.⁴

De a nevesebbek művei között is akadunk hasonló alkotásokra. Például Szász Károlynál:

Hallod, hallod a hegedüt?
Oh hogy sír, hogy kesereg!
Négy kis húrbán ennyi bánat
Nem is tudom, hogy fér meg!

Hallod, hallod a hegedüt;
Oh figyelj húrjaira!
Hogy kel, hogy zúg végig rajtok
A Rákóczi vihara.
Benne vád és benne bánat,
Mely lesujt, mely fölemel.
Sír a múlton — ám díjába
Nagy jóvendőt követel!
Átka fölzúg... abba kardok
Csattogása elvegyül;
Csatazaj csörg... pedig csak egy
Kis nyirettyű hegedül.⁵

A korhangulatról még Arany János is tudósít, igaz, nem egyes szám első személyben, hanem az öreg honvéd szájába adva a szót a *Koldúsénekben*:

Oh! mikor ez a seb idebent megsajdul,
Lelkem minden hurja átremeg a jájtul:
Húzd rá cigány, mondom, egy keservest, ingyen”
És a cigány húzza, áldja meg az Isten;
Könnye pergi át a barna ábrázatot...
— Adjatok, adjatok, amit Isten adott.⁶

Fűzfapoéták hangja hallatszott szerte az országban azokon a „dalidó körutakon” is, amelyeket Lisznai és társai rendeztek. Amint Endrődi Sándor írja: „Poéták egész raja támadt, kiknek legnagyobb része cigány és boroskancsók mellől lépett az életbe, s a szomorú napok láncz-csörgésére hetyke sarkantyúpengéssel válaszolt. (...) Mindenki ivott, táncolt, deklamált. Én még jól emlékszem Lisznai Kálmán és Vahot Imre szavaló körútjára. Bejárták az egész országot verssel és dikciókkal, csak úgy, mint Reményi a maga bolondító hegedűjével, s a hazafias szavakat nyomban követték a még hazafiasabb dínom-dánomok.”⁷ Endrődi 1900-ban írta le idézett, a kort kritikus szemmel megítélő sorait. A kortársak írásaiban azonban sokkal inkább a megértő, sőt átérző, mintsem a kritikus hang uralkodik. 1856-ban már második kiadásba megjelent, *A magyar társasélet* című munkájában így ír Mocsáry Lajos: „Nemzetiségünk fejlődésének történetében a magyar zene oly fontos szerepet játszik, hogy lehetetlen e tárgyat itt érintetlenül hagynom — (...) A cigány a magyar népnek örök idők óta valódi udvari bohócza, s most a bohóc félretévéen csörgősapkáját, mint philosoph lép fel. A magyar ember csak okoskodik, okoskodik, s ha kifogy eszméinek fonala, vagy megszakad, azt mondja: „húzd rá!” — s elméje fölvilágosodik,

⁴ Tóth Kálmán: *Járok-kelek...* Hölgyfutár 1853. ápr. 32.

⁵ Szász Károly: *A magyar zene. Művei I.* (Költemények és műfordítások.) A Révai Irodalmi Intézet kiadása, 3—4. (é. n.)

⁶ Arany János: *Összes művei I.* (*Kisebb költemények*), sajtó alá rendezte Voinovich Géza Bp. 1951. 83.

⁷ Endrődi Sándor: *Századunk magyar irodalma képekben.* 1900. 326.

keble fölmelegszik, s érzi hogy magyar. (...) S a cigány tán soha nem hegedült oly szívrehatólag, mint most; pedig a hű szolgának bérét is leszállították, mégis ő hűségesen biztatja, vigasztalja édes urát.”⁸ De idézhetünk Hunfalvy Jánosnak ugyanabban az évben megjelent könyvéből is: „...van még egy varázsszer, melly lelkesítő bűverejét e haza minden fiával érezteteli... — e hatalmas varázsszer a nemzeti zene. Mikor a pusztá barna fia, ki az ősrégi nemzeti hangoknak mintegy élő hagyományát képezi, ráhúz, s majd bús nótát, majd tüzes csárdást játszik: akkor még a magyar nemzetiség iránt hidegebb budai ember is hangosabban érzi szívét dobogni.”⁹ S még egy mondat Podmaniczky Frigyes *Naplótöredékeiből*: „Igaz az is, hogy egészen olyan időkét élünk, mikor a cigányzene képezi lehangolt kedélyünk utolsó menedékét.”¹⁰ Egyedül az új nemzedéket képviselő, megkeseredett Vajda János teszi fel a kérdést *Önbírálatában* a 60-as évek elején: „Vagy tán necsak ne dolgozzunk, de még ne is — gondolkozunk? Húzassuk ismét másik tíz esztendeig, vagy tán tovább — tán örökre?! — a ‚patikárius’ nótát fülünkbe, búsuljunk ferbli, boros kancsó mellett, végre aludjunk el észrevétlen kimerülten muzsika és — a korhelyek altatója — kakaszó mellett, mely lenézett szomszédaink hasadó hajnalát jelenti?”¹¹ Önmarcangoló hangú, modern szellemről tanúskodó röpirata nagy vihart kavart, s éppen ez mutatja, hogy megállapításai elevenbe találtak.¹²

Ilyen volt tehát a kor; ilyen volt legalábbis egyik arca. Hogyan viszonyult hozzá az utolsó éveit élő, öreg Vörösmarty? A kortárs Berecz Károlytól tudjuk, hogy el-eljárt azokra a boros-cigányos összejövetelekre, amelyeket a fiatal írók tartottak akkoriban Pesten, tőle tudjuk azt is, hogy kedvenc primása a híres Patikárius Ferkó volt, akinek játékától, mint írja, „Vörösmarty egészen el volt érzékenyülve, szemében a meghatottság könnyei ragyogtak. Neki ugyan volt már alkalma Patikárius játékában Baracskán — hol Budapestre jövelele előtt gyakran megfordult — gyönyörködhetni, s valószínű, hogy hírhedt költeménye: ‚A vén cigány’ is Patikárius ódonzamatú zenéjének hatása alatt született.”¹³ Utóbbi feltételezése természetesen bizonyíthatatlan, de nincs is szükség arra, hogy a vers keletkezését kizárólag Patikárius Ferkó zenéjéhez kössük. Az eddigiek alapján talán már világos, hogy az egész korabeli boros-cigányos világot ott kell mögötte látnunk; helyét és jelentését csak így mérhetjük fel világosan. Szó sincs persze arról, hogy Vörösmarty műve egy lenne az ekkor született számtalan bordal közül — de kétségkívül azok világából emelkedett ki, asszimilálva számos elemüket. Visszatükrözi a közhangulatot, de nem *azonosul* vele, hanem *fölülemelkedik* rajta. A fölülemelkedést jelzi az a keserű humor, amelyet utolsó verseinek egy részéhez hasonlóan,¹⁴ *A vén cigányban* is fölfedezhetünk.

Gyulai óta a szakirodalomban, s a köztudatban egyaránt szinte közhelyszerűen bukkant fel újra és újra az a gondolat, hogy a költő a vén cigány arcképében saját önarcképét is megrajzolta, „... ő a vén cigány, a vénülő költő.”¹⁵ A modern kutatás ezt a megállapítást tette pontosabbá, amikor rejtett önmegszólító versként értelmezte

⁸ Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet* (Második kiad.) Pest. 1856. 75.

⁹ Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben* I. Darmstadt. 1856. 70. 1.

¹⁰ Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824—1887 III. (1850—1875)*. 1888. 29.

¹¹ Vajda János: *Önbírálat*. i. m. 10.

¹² A röpirat fogadtatásáról lásd: i. m. 374—391.

¹³ Berecz Károly: *A mi cigányprimásunk az 50-es években*. A régi „Fiatal Magyarország” (Emlékezések, vázlatok); 1898. 120—121.

¹⁴ Vörösmarty utolsó verseinek humorával foglalkoztam *Vörösmarty utolsó töredéke* c. dolgozatomban. ItK 1978/3. 303—320. Ugyanott megjelöltem az általam felhasznált legfontosabb szakirodalmat is.

¹⁵ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. A Franklin-társulat kiadása é. n. 228.

a költeményt.¹⁶ Véleményünk szerint éppen ez az önmegszólítás annak a keserű humornak a fő forrása, amelynek a vers esztétikai értéke szempontjából oly fontos szerepet tulajdonítunk.

Nézzük mindjárt az első versszakot. Önmagában véve nem lenne ez más, mint a sírva vigadás „ideológiájának” kifejtése, mely nyilván közhellyé vált a korban. Önmegszólításként értelmezve azonban már az első sor keserű önironiát rejtő allegória: „Húzd rá cigány, megittad az árát” — azaz multaddal, a nemzet koszorús költőjének múltjával a hátad mögött nem tehetsz mást, tovább kell énekelned. Akkor is, ha belátod, hogy a világra hatni akaró éneknek nincs értelme, mert: „Mindig így volt e világi élet / Egyszer fázott, másszor lánggal égett.” S ennek belátása, éppen a reformkor tevékeny, a világra hatni akaró költőjének szájából tovább fokozza az első sor önmege ellen fordított humorát, melyet az utolsó teljesít ki, egyértelműen megfogalmazva a világtól való elfordulás „filozófiáját”: „Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.”

Az ironia azonban csak a versszakon belül teljesedett ki ezzel, a versen belül még tovább fokozza a költő. Az első versszak végkövetkeztetése ugyanis a továbbiakban a refrénre szorul vissza, a megelőző sorokban azonban ezzel szöges ellentétben éppen a világ gondjaival vet számot, a korabeli háborúktól Prométheusz kínjáig tágitva-általánosítva a képet. Ez az ellenpontozás pedig kettős humor forrása. Vörösmarty egyrészt a korabeli sírva vigadások felszínes voltát tárhatja finom ironiával elének (melyek a nagy fájdalomakat éppen a „ne gondolj a gonddal” felkiáltással fojtották mámorba), másrészt ennél jóval erőteljesebb *önironiával* fordulhat szembe saját magával — ha önmegszólításként értelmezzük a versszakokat. Tudja, érzi, hogy nincs értelme a világ gondjaival való törődésnek. Megfogalmazta ezt az első versszakban, s megfogalmazza majd a hatodikban is, ahol visszatérve az első szintjére, Noé bárkájának eljövételét jövendöli, s ezzel egy új világ születését — amely persze nem lesz végleges megoldás, csak egy új körforgás kezdete. A közbeeső versszakokban mégsem képes arra, hogy hátat fordítson a világ dolgainak. Talán életműve korábbi részének tehetetlenségi erejétől sodortatva is, újra és újra szembenéz velük — de a szakaszok végén, a refrénben mindig ott áll a „ne gondolj a gonddal” fájdalmas-ironikus zárata.

Felvetődik a kérdés: hogyan értelmezhetjük mindennek tükrében az utolsó versszakot, melyben Vörösmarty látszólag egyértelműen jobb jövőt jósol az emberiségnek? Nem felesleges-e ez, nem töri-e meg a költemény ívét, amely a hatodik versszakkal — láttuk — visszajutott az első szintjére?

Már Csetri Lajos felfigyelt arra, hogy a megjövendőlt jobb jövő sem lesz gond nélküli: jele ennek a „ne gondolj a gonddal” kissé átalakított zárlatának visszatérése az utolsó sorban.¹⁷ De (véleményünk szerint) ez nemcsak azt jelezheti, hogy a jobb jövő sem lesz tökéletes, csupán egy rossztól, ti. a háborútól megzisztított, hanem a 2—5. versszakokhoz hasonlóan ironikusan ellenpontozhatja, s ezzel kissé megkérdőjelezheti az előző sorok szinte himnikus hangú jóslatát is, melyet akár hagyományos módon az abszolút értelemben vett jobb jövő megjövendölésének is értelmezhetünk. Sőt továbbmenve azt a magyarázatot is megkockáztathatjuk talán, hogy Vörösmarty a sírva vigadó versek szokásos technikáját követve vált hirtelen hangnemet egy pillanatra, hogy az utolsó sorral megint a vers jelenéhez, s az eredeti hangnemhez kapcsolódjon vissza, s bízassa nótára az elhallgattatott cigányt — az ironikus ellenpontot ily módon is megteremtve.

¹⁶ V. ö. Csetri Lajos: *A vén cigány (Elemzés)*. Ragyognak tettei... szerk. Horváth Károly, Lukácsy Sándor és Szörényi László. Székesfehérvár. 1975. 375.

¹⁷ *i. m.* 384—387.

A felsorolt értelmezések közül egyik sem bizonyítható minden kételyt kizáró egyértelműséggel, de nem is mondanak ellent egymásnak. Együttesen viszont kétségkívül azt a végkövetkeztetést sugallják, hogy az első hat és a hetedik versszak között mégsincs akkora szakadék, amilyenre pusztán a vers szerkezetét vizsgálva joggal gondolhatnánk. A keserű humor ugyanis mindvégig jelen van a költeményben, s valamiféle kiegyenlítő szerepet játszik; neki köszönhető, hogy az utolsó versszak szerve- sen kapcsolódik a megelőzőekhez.

Nem lehet tudni persze, hogy ez a keserű humor tudatos volt-e, vagy Vörösmarty helyzetéből önmagától adódó. Kétségtelenül ott ült ő is a boros-cigányos mulatságo- kon, de nem úgy viselkedett, ahogyan a fiatalok. „... szép zeneszó s élénk társalgás mellett jóval éjjel utánig tartott a multság, melyben ünnepezt vendégünk csendesen iddogálva, leginkább mint hallgatag szemlélő vett részt.” — írja Berecz Károly.¹⁸ Később ugyan (higgyük el Berecznek) ő is zokogni kezdett a cigánymuzsika hallatán, az idézett sorok mégis valamiféle kívülrőlállásra figyelmeztetnek. Érezhette, hogy a sírva vigadás még pótcselekvésnek sem az igazi, de másra nem volt képes ő sem. Illetve „csak” arra, hogy az irónia segítségével itéletet mondjon önmaga, s kritikát kora felett talán öntudatlanul — Vajda Jánosék nemzedékének hagyva meg az öntudatos kifakadás jogát.

Mihály Szajbély

THE „BACKGROUND” OF „A VÉN CIGÁNY” IN THE 1850 IES

In the 1850ies a special reaction to the dreary and hopeless atmosphere of absolutism was considered characteristically Hungarian, national and poetic by most of the contemporaries: „merry- making in tears” as it was called. Younger poets went on reading-tours in the country and after reciting their poems they sat together whole nights by the music of gipsy bands (mistaken in those times for original Hungarian folkmusic), drinking wine and lamenting over the fate of Hungary. The paper deals with the possible realiton of this phenomenon to one of the greatest Hungarian poems „*A vén cigány*” („The Old Gipsy”) by Vörösmarty. The ageing poet identifies himself with the paid gipsy musician and the strong self-irony is maintained throughout the whole poem not only in the first and last stanzas as it is usually understood by Vörösmarty-criticism. The wine-and-gipsy background of the 1850-ies perhaps makes a stronger impact on the poem than formerly guessed. Considering this aspect the poem gains much in unity of structure because there is no more an illo- gical breaking of tone in the last stanza.

¹⁸ Berecz Károly: *A Szózat költőjéről*. i.m. 95.